

MORALES NA REVISIÓN DO REXURDIMENTO

Anxo Angueira Viturro
Universidade de Vigo

Resumo: A figura do escritor berciano Fernández Morales, que podía ilustrar teoricamente a idea de *rexurdimento*, é utilizada aquí para cuestionar precisamente o esquema historiográfico herdado de Michelet e Burckhart. Faise a partir dos seus vínculos ideolóxicos cos poetas galegos da súa xeración e, sobre todo, a partir dos claros nexos que a súa obra *Ensayos poéticos en dialecto berciano* (1861) ten co *Coloquio* (1746) do Padre Sarmiento. Por outro lado, a poesía do autor, é crítica co presente e dignificadora dunha realidade cultural e lingüística, polo que resulta allea a calquera restauración idealista do pasado. Finalmente estúdase a posición do autor na historiografía galega referida ó XIX.

Abstract: The leading figure of the Bierzo writer, Fernández Morales, that might illustrate theoretically the idea of ‘Rexurdimento’ (Galician renaissance), is used here to question the historiographic scheme inherited from Michelet and Burckhart. It’s done from his ideological ties with his contemporary Galician poets and, mostly, from the clear connections that his book of poems *Ensayos poéticos en dialecto berciano* (“Poetic essays in Bierzo dialect”, 1861) has with *Coloquio* (1746) by Padre Sarmiento. On the other hand, the author’s poetry is critical of his time and dignifying of a cultural and linguistic reality, so any idealistic restoration of the past is foreign to it. Finally, the essay studies the author’s position in the XIXth century Galician historiography.

Palabras chave: Antonio Fernández Morales, *Ensayos poéticos*, Rexurdimento, Bierzo, historiografía.

Key words: Antonio Fernández Morales, *Ensayos poéticos*, Rexurdimento, Bierzo, historiography.

Para falar de Fernández Morales e o Rexurdimento, cómpre adiantar antes algunhas ideas que creo fundamentais para situar en coordenadas o máis clarificadoras posibles a relación do escritor berciano con ese período que chamamos desde a historiografía literaria galega actual Rexurdimento.

No tempo en que Morales comeza a escribir en galego do Bierzo, nos anos 40, como acabamos de saber grazas ás descubertas de Héctor Silveiro (2017), non existía a palabra *Renacemento* para a historia, nin para a da arte nin para a da literatura, nin para a época que fai de ponte entre a Idade Media e a Moderna, nin para os distintos *renacementos*, como se lles chamou despois: Risorgimento, Renaixença, Rexurdimento. A idea historiográfica de *Renacemento* tal e como a formulamos hoxe “apareceu” por así dicilo con *Histoire de France au XVe siècle. La Renaissance* (1855) de Jules Michelet (1798-1874), o sétimo volume da súa monumental *Histoire*. Tal foi o impacto da obra de Michelet que a palabra do francés *Renaissance* adaptouse ó resto dos idiomas europeos. Nas linguas románicas sen moito problema, e coma préstamo nas linguas xermánicas, coma o inglés ou o alemán. Precisamente vai ser cinco anos despois o suízo Jacob Burckhardt (1818-1897) quen con *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860) erixa unha síntese histórica que vai ser orixe definitiva da idea de *Renacemento* e que no seu tempo constituíu toda unha revolución. O concepto de *Renaissance* de Michelet e Burckhardt foi aceptado sen discusión e a súa fórmula operou como modelo de historia da cultura. O *Renacemento* defínese por oposición á Idade Media: a luz fronte á escuridade, o esplendor fronte á decadencia, o espertar fronte ó sono. As respectivas *Renaissances* son unha restauración da liña histórica da Antigüidade despois dunha especie de interrupción ou hiato dos denominados, como dicía Vasari, *secoli bui* (os séculos escuros da Idade Media). En todo caso, a *Renaissance* naceu na historiografía contemporánea como unha palabra e unha idea que designaban un brillante período histórico de florecemento social, político e artístico que supuña a superación de toda unha era de decadencia (a Idade Media) grazas á restauración dos vínculos coa época da Antigüidade, aquela do esplendor perdido. E polo tanto implicaba un paradigma que coñecemos perfectamente na nosa historiografía vixente: *Literatura Medieval - Séculos Escuros - Rexurdimento*.

O paradigma leva tempo sendo impugnado, contra calquera segmentación tallante entre Idade Media e Renacemento e na liña de situar o período medieval lonxe da barbarie e da ignorancia con que en xeral era caracterizado a través dunha impostura asociada ó mito do *Renacemento*. Debaixo de toda esta problemática está claramente un tema crucial que afecta á filosofía da historia, ós principios de continuidade e ruptura históricas, asociados sen dúbida ó da periodización. Seccionar o pasado en períodos ben distintos e claramente individualizados pode considerarse unha comodidade e mesmo unha necesidade pedagóxica. Presentar estas divisións dun xeito uniforme e simple probabelmente axude á difusión e ó ensino propio dos manuais. Agora ben, resulta escasamente científico.

Desde Michelet e Burckhardt, a historia cultural contemporánea occidental vaise encher de *renaissances* e *renacementos*. Mais o *Rexurdimento*, o de Galicia,

cómpre situalo nunhas coordenadas específicas. Mentres Michelet e Burckhardt escribían as súas obras, entre os fantasmas que percorrían toda Europa había un que afectaba a literatura, a cultura e a política das nacións non constituídas como estado (e non só). Nelas, con variada cronoloxía, xeitos e intensidade, estíbese producindo un proceso emerxente na reivindicación do feito nacional (chamado tamén provincial e rexional), da propia identidade, da propia historia, da propia lingua... Unha reivindicación na que a literatura tivo un papel protagonista. E dese fantasma que percorría Europa participaba activamente Fernández Morales. Todos estes *renacementos* polo xeral participan do paradigma historiográfico instaurado por Michelet e Burckhardt, que como vimos implicaba a sucesión histórica dos períodos: Idade de Ouro - Decadencia - Renacemento. Tal é o caso de *Risorgimento* ou o da *Renaixença*, por falar de dous casos especialmente vinculados ó Rexurdimento.

O *Risorgimento*, que supuxo a unificación e maila independencia de Italia, máis virado cara á historia política cá literaria, en comparación con *Renaixença* e *Rexurdimento*, xa foi cuestionado desde Gramsci, un dos referentes da historiografía crítica sobre o tema (*rivoluzione mancata, questione meridionale...*), un dos primeiros ademais en reflexionar, desde a cadea fascista cos seus *Quaderni del carcere*, escritos entre 1929 e 1935, sobre a problemática histórica á hora da fixación do nome do proceso dado que o modelo do *Risorgimento* italiano colisionaba co de *Renascimento*, xerado en Europa a partir de *Renaissance*: un restauraba a Idade Media e outro enterrábaa. Por outro lado cómpre non esquecer que o *Risorgimento* supuxo paradoxalmente, polo menos desde a nosa perspectiva, o enterramento das outras linguas italianas.

A *Renaixença* leva décadas sendo tamén cuestionada na súa definición e feitos principais. En primeiro lugar demostrouse xa claramente que a literatura catalá é un *continuum*, que non houbo ningunha *ruptura renaixentista* nin desaparición da literatura en catalán de ningún modo. En todo caso colleu novo pulo, pero nunca a partir da súa morte ou desaparición previa. Foron os propios sectores hexemónicos no movemento os que crearon esa idea, como pode seguirse en Rossich, Domingo ou Marfany. Son varios autores protagonistas, escritores románticos que estaban castelanizados literariamente e que en moitos casos non coñecían a tradición literaria catalá, os que se apropiaron da marca *renaixença*: Joan Cortada, Pau Piferrer, Manuel Milà i Fontanals, Antoni de Bofarull ou Víctor Balaguer. Todos estes críticos negan que se poida falar de ningunha *renaixença* literaria, polo menos da que describen os manuais. A *Renaixença*, así, sería a versión autóctona dun fenómeno xeral europeo de afirmación das sociedades burguesas liberais emerxentes, no seu momento fundacional, despois de esfarelado o Antigo Réxime. Como fenómeno característico do momento, foi unha operación de representación innovadora e

con claro éxito, dado que a súa vasta operación comunicativa fixo que os cataláns do XIX se sentisen parte dun proxecto e elaborasen un complexo simbólico que actuou como o primeiro gran código de recoñecemento da Cataluña contemporánea.

Vai sendo hora, pois, de cuestionar tamén a nosa idea historiográfica xeral de Rexurdimento. E pensamos que a figura de Fernández Morales pode axudarnos a facer esta necesaria revisión.

O REXURDIMENTO COMA UN CONTINUUM

Unha figura teoricamente illada coma Fernández Morales podería favorecer a idea de que o Rexurdimento, en Galicia e no Bierzo, foi unha cuestión de aparición espontánea. Desde a visión canónica da historiografía galega, Rosalía sería unha aparición súpeta e os *Cantares gallegos* (1863) marcarían propiamente o inicio do Rexurdimento. Tal e como explicaba Murguía en *Los precursores* (1885: 182) nas memorables páxinas de presentación da figura da súa muller como verdadeira iniciadora dun movemento e dun proxecto: “una verdadera noche reinaba en el cielo literario de Galicia”. Efectivamente sempre se xogou co símbolo da alborada e do despertar alegórico de Galicia e do seu pobo na historia contemporánea da literatura galega. A propia Rosalía no seu poema “Alborada” (1863), pero antes Añón no seu “Ai, esperta adorada Galicia” (1862) e moito despois Pondal (1891): “Esperta do teu sono / fogar de Breogán”. E aínda no século XX temos a “Penélope” (1961) de Díaz Castro intentado espreguizarse das súas sabas de mil anos. Pero diso xa falaba tamén Sarmiento, en carta a seu irmán Xavier de 1748 (González 1997: 263): “Finalmente digo que ante todas cosas no hacemos nada con los deseos de 10 o 12 mientras la mayor parte de los compatriotas no se unen y se ayudan con sus haberes para empezar a cimentar la resurrección de ese muerto país”. Velaí a idea de Rexurdimento, resurrección deste morto país, velaí a formulación dun proxecto que, desde Sarmiento, continúa vivo nos nosos días. Pero nada que ver coa restauración de ningún pasado. Polo tanto o Rexurdimento non nace con Rosalía e con *Cantares* por moito que fosen ela e a súa obra os símbolos referenciais dun proxecto literario e político. Desde Sarmiento hai constantes fíos que nos levan a Rosalía e a todo o que veu despois, coma fíos claros hai, e xa os explicamos noutro lugar (Angueira 2013), entre o *Coloquio dos 24 galegos rústicos* e *Cantares gallegos*. Polo tanto, desde a nosa perspectiva, e polo que sabemos, Fernández Morales, que neste sentido ten un papel referido ó Bierzo similar ó que ocupa Rosalía en referencia a Galicia, formaría tamén parte desa cadea, dese *continuum* histórico que vén de Sarmiento, outro berciano.

A XERACIÓN DE FERNÁNDEZ MORALES

Como chegou Morales á literatura en galego? Pola correspondencia descuberta recentemente por Héctor Silveiro (2017) sabemos que Morales non parte de ningún modelo berciano. Dille a Cubí que non ten nin noticias nin escritos no dialecto do Bierzo. Agora ben, sabemos polo seu expediente militar que nos anos 40-42 estivo destinado como militar en Galicia, concretamente na Coruña e mais en Tui. A falta de datos concretos, parécenos claro que as súas inquiredanzas liberais e literarias seguro que o puxeron en contacto con escritores, intelectuais e políticos galegos da súa xeración, a que foi marcada a fogo polo levantamento liberal e provincialista de 1846, a de Añón, Pintos, Posada, Turnes, Valladares, Romero Ortíz, Rúa Figueroa, Alberto Camino, Xosé Bieito Amado, Xosé María Posada... Foi esta unha xeración moi vinculada á Academia Literaria de Santiago (1840-1849), protexida un tempo polo navarro Martín José Iriarte, xeneral liberal con destino nestes anos na Coruña e que chegou a ser capitán xeneral de Galicia uns meses durante 1840. De Morales non coñecemos publicacións na prensa provincialista galega destes anos (*El idólatra de Galicia*, periódico de Santiago dirixido polo militar ferrolán con destino nestes anos en Compostela Domingo Díaz de Robles) ou contactos persoais con estes autores durante os anos en que estivo en Galicia. Agora ben, á forza tivo o autor berciano que ter estes contactos porque o seu substrato ideolóxico (liberal) e social (universitario con ensino ilustrado) era o mesmo có da súa xeración galega, coa que compartía tamén a inclinación literaria. O pouso ideolóxico de Fernández Morales, retratado claramente nos seus *Ensayos* e que podemos seguir pola excelente análise da súa figura feita por Balboa de Paz (1996), é o mesmo có dos seus colegas de xeración: ideas liberais e progresistas, principios laicos e transformadores, bases do pensamento que remiten en última instancia á Ilustración. O seu deus do poema “A Dios”, pomos por caso, é o deus grande arquitecto do mundo, o deus masónico, o deus da razón e non do dogma.

Por outro lado, as cartas agora descubertas fan tamén evidente o influxo de Mariano Cubí i Soler en Fernández Morales. Parece claro que Cubí aguilloa a Morales para que este escriba no dialecto berciano. O interese lingüístico de Cubí probablemente non casa tan ben coa idea que temos da Renaixença catalá, movemento ó que nunca foi vinculado, e si coas súas teimas frenolóxicas. En todo caso, como se demostra no prólogo ós *Ensayos poéticos en dialecto berciano*, o que Cubí quere demostrar, como comprobamos xa en 1847, é que os denominados dialectos están ó mesmo nivel lingüísticamente cás denominadas linguas e que só a cuestión arbitraria da oficialidade lles dá a estas un *status* distinto. E a este principio e a este chamado responde Morales de xeito entusiasmado. Por que? Porque a súa sensibilidade ideolóxica encaixa perfectamente co proxecto de dignificar o seu dialecto (ou subdialecto) e con el a súa terra: o Bierzo político, social e

cultural, sen deixar de abandonar en ningún caso un perfil crítico, ó que el mesmo alude na correspondencia. Os principios que alimentaron o cultivo literario do galego (do galego de Galicia e do galego do Bierzo), os principios que pretenderon devolverlle a dignidade a esa realidade lingüística menosprezada, os principios que quixeron defender Galicia e o Bierzo, como xeografía culturais, paisaxísticas e políticas dignas, non podían ser principios orixinados máis ca na fábrica racional da Ilustración e peneirados, logo da Revolución Francesa, polo liberalismo, o progresismo, o laicismo, a democracia.

Non deben neste sentido confundirnos as palabras de Morales dedicadas á súa propia lingua (Silveiro 2017: 8):

(a) –Disonará justamente que haya usado del verso heróico en un dialecto ó mas bien jerga tan chavacana, y mas propia para cantar disparates y chascarrillos, que para expresar una idea séria y con pretensiones de elevada; p.o lo he intentado en las anteriores octavas reales, porque se me figuraba, y aun lo creo, aunque no lo haya alcanzado, que puede muy bien en este dialecto, por abundar en sinónimos, si bien en su mayor parte charros y ridículos, espresarse un concepto elevado, una concepción sublime V. me dirá si opina como yo.

É todo o contrario. Precisamente o que fai Morales neste poema e noutros publicados despois é utilizar a propia lingua, condenada socialmente á marxinalidade oral, dun xeito culto, en estrofas heroicas como el di, para elevala á sublimación literaria.

Pero a práctica lingüística de Morales e sobre todo a práctica ortográfica demostra outra cousa: o seu coñecemento do galego e o seu coñecemento da literatura galega, por pouca que houber. Neste mesmo poema dedicado a Cubí, pónselle esta nota ó verso “E mira compasivo desde os ceos (5)” (Silveiro 2017: 8): “5) –Ceos.– Aunque se usa en el país Ceos, p.r Cielos, no es lo mas comun, pues casi todos dicen cielos, o celos; ceos es mas bien gallego que berciano, p.o yo lo usé forzado p.r la rima ó consonancia”.

Do confesado por Morales a Cubí deducimos que os seus problemas ortográficos son os mesmos cós dos escritores galegos da súa xeración. O que pasa é que coincide con eles nas solucións de diferentes encrucilladas ortográficas, como xa explicara Rosario Álvarez (2003): “o seu sistema de representación concorda plenamente cos recursos máis empregados nesa época do galego escrito”. Algunhas destas encrucilladas son especialmente relevantes, coma o uso universal do x para a palatal fricativa xorda de *deixar* ou *hoxe* ou o uso de nh para a representación da nasal velar de *unha* ou *ningunha*. Cando Morales en 1847 xa ten tan clara a opción

que ó final foi definitiva (Rosalía en 1863 aínda non o tiña) é porque por forza tivo que ter contacto coa literatura galega, por pouca que houberse naquel tempo.

Xa noutro lugar (Angueira 2013) explicamos que Xohán Manuel Pintos chegou á escrita en galego da man do Padre Sarmiento. Se imos ó primeiro texto coñecido do autor d'*A gaita gallega*, de 1842 (Hermida 2010), este emula dun xeito evidente as formas, palabras, xeitos e temática do bieito. Pintos dálle conta ó pai do nacemento do seu primeiro neto en Cambados e fala do mercado de Fefiñáns, que acaba comparando co dos sábados en Pontevedra, co de Sarmiento. As veciñanzas son manifestas. Pintos iniciaba a súa andaina literaria a partir do lido en Sarmiento:

N'este dia mesmo
 Dia dezasete
 Do mes de novembro
 Mes de S. Martiño,
 Mes de lacoeiros,
 Eu fun ó mercado
 que se fai arreo
 Todas as semanas
 No vesíño pueblo
 Que de Fefiñans
 Ten ô nome vello
 ali venden millos
 Trigo é mais centeo
 Fabas é castañas
 Roupa é trapos vellos;
 Tamen venden louza
 De côr branco e prêto;
 Hai tendas de chan
 E tamen cubertos
 Con cousas do uso
 Todas a bon prezo
 Hai forza de panos
 Porcos, é carneiros,
 Liño, pan, pescado,
 Cravos, é prateiros.
 Mais non he mellor
 Nin he tan bô, creo,
 Como o que se fai

Na Ciuda de Teucro
Os sabados todos
Que da gusto velo.

Esta é a descrición que Sarmiento fai do mercado dos sábados en Pontevedra (copras 26-36):

Nà vila è costume,
dempois qu'a coñezco,
qu'os sabados todos
dò ano è arreo
se faga um mercado
mercando è vendendo
mil cousas dò usso
con muito comerzo
de olas, de potes,
de asados, pucheiros,
de pratos, cazòlas,
picheles è petos,
angazos è rodros,
rebolos è eixos,
de rocas, de fusos,
de trouzos, sarelos,
de polas è polos,
de lebres, coelhos,
de pitas è ovos,
de veces son frescos;
marràs, vacuriños,
años è carneiros,
capòs è cabirtos,
e todo a bom prezo;
pantrigos, petadas,
ripotes è queixos,
mel e manteiguiñas
è fruitas dò tempo;
de liño, d'estopa,
de mantas, mantelos,
de cintas, de faixas,

manguíñas, ourelas,
navallas, foucíñas,
tixeiras, cuitelos,
e vingueletiños
grandes è pequenos.

As coles con terra
se venden por centos,
se mide á nabiña,
val muito diñeiro.

Por fin è por postre,
mal e que cansemos,
se vende, se merca,
de todo, sen termo

Pois ben, velaquí a descrición que Fernández Morales (1861: 192-193) fai do mercado de Vilafranca do Bierzo, celebrado na praza non lonxe da cal nacera o noso bieito:

Si logo se vay á plaza,
ailí verá pampalliños,
liño en cerros pequeniños,
de Dragonte leña é caza
é de Hornixa marraniños.

Léite fresca de Vilela;
as tarxas de Ponferrada;
as trúitas de Paradela;
de Búrbia a léite mazada
itopa d'Horta en manelas.

Mantéca, en grandes roscóis
de tripas, de Paradíña;
de Penoselo jamóis;
perdices d'a Veigueliña,
é de Ruitelán castróis.

De Bembibre pimenton;
'n as tabernas muitas *zorras*;
de Galicia pescao bon;
trigo é mel de Baldeorras,
é figos de Corullon.

Fúrcos de cebolas y allos;
 rocas, cucharas é fusos;
 forcadas, palas é mallos;
 pano burdo pra rodallos;
 montéiras y óutros máis usos.

É, pra c'o gotín, se atopa
 de sardiñas unha tropa,
 pulpo y óutros adminículos;
 roldos de lenzo e estopa
 y óutros cen é cen artículos.

O motivo do mercado, o estilema da *accumulatio*... Hai un aire para nós claro entre os tres textos. Ademais, como xa temos dito (Angueira 2014), os vínculos entre Morales e Sarmiento esténdense a outros aspectos: Fernández Morales, seguindo unha tradición que se remonta á Idade Media pero que contemporaneamente foi reeditada por Sarmiento e logo seguida polos máis grandes escritores galegos, é un poeta con paisaxe, con topónimos, con terra. Se de Meendiño é a illa de San Simón, de Martín Codax Vigo e logo a ría de Pontevedra de Sarmiento ollada desde a Chan da Parafita, antes que a Terra de Iria fose de Rosalía, Bergantiños de Pondal, o Salnés de Cabanillas, a Terra Cha de Manuel María e o Courel de Uxío Novoneyra, antes de todo iso xa o Bierzo era, e continúa sendo, de Fernández Morales. Hai en todos estes casos unha relación mesmo de apropiación, de tal xeito que asociamos o espazo ó autor tanto coma o autor ó espazo. Ese vínculo gañouno intensamente tamén Fernández Morales, cantando o val e a montaña, as vilas, as aldeas, as veigas, os ríos e devesas do Bierzo. O Bierzo ten o seu poeta, o poeta na lingua propia, o poeta da patria humilde, Antonio Fernández Morales.

Morales, coma Pintos e tamén antes Sarmiento, interpreta a poesía coma un hórreo, un canastro ou cabazo no que gardar o millonario caudal léxico da súa lingua, no mesmo tipo de poemas longos e narrativos. Quen lea os numerosos versos dos “Contos da aldea” de Pintos e os compare cos de “O fiandon d’a aldea” ou “O Entróido” de Morales observará, entre outras varias coincidencias, que os dous poetas gustan de acumular léxico e onomástica en longas tiradas ou listaxes, como fixera Sarmiento e como vimos a propósito tamén do mercado de Vilafranca. A lingua dos pobres, a lingua do pobo que non se escribe nin se le nas escolas nin na igrexa nin en parte ningunha, é unha lingua rica, un tesouro millonario. A literatura é tamén o canastro, a cabana, o piorno, o cabazo, o espigueiro, o hórreo no que recoller todo ese tesouro e preservalo. Esta pulsión léxica de Sarmiento está claramente tamén en Pintos e está claramente tamén en Fernández Morales. Os dous, en poemas longos, manteñen a pulsión de Sarmiento de encheren o

canastro coa fartura lingüística e cultural galaica respectiva: a de Pontevedra e mais a do Bierzo.

Para o que hoxe estamos explicando, énos especialmente relevante o poema “N a volta d’a sega”, que comeza así (Fernández Morales 1861: 343):

O gaitéiro de Sorribas
 y o capador de Magaz,
 se atoparon 'n o camiño;
 ¡primo aquí! ¡primo aculá!
 O priméiro con seu fillo
 y o segundo con dós máis,
 viñan d'aló d'as Castillas
 onde fóran á segar;
 póis non solo son galegos
 os cuarenta mil é máis,
 que todos, todos os anos
 á facer a sega van,
 si non que tamen d'o Bierzo
 téin estilo de viaxar
 c'o mesmo fin, dez óu doce,
 máis q' agudos folgazáis,
 entre os que facer debemos
 aquí mencion especial
 d'o gaitéiro de Sorribas
 y o capador de Magaz.

Por que Morales ten que explicar que “non sólo son galegos” (galegos coma en Sarmiento e non os gallegos de Rosalía) os que van face-la sega ás Castillas (Castillas coma en Sarmiento e Rosalía), aclarando que tamén van bercianos? Como se o autor tivese no horizonte de recepción un público galego ou dun público que sabe da emigración galega a Castela parece querer aclararlle que a emigración temporal (e moi dura) da sega non é exclusiva dos galegos: os bercianos tamén participan dela (un gaiteiro entre eles, por se fose pouca a identificación do Bierzo con Galicia!). Pero, onde estaba instituído que os galegos ían en masa a Castela para faceren a sega, “cuarenta mil e máis”? Onde estaba previamente escrito? Sen dúbida podía haber un folclore popular que así o testemuñase, o mesmo do que Rosalía, dous anos máis tarde, tira o seu “Castellanos de Castilla”. Mais para nós a referencia pode perfectamente estar tirada de Sarmiento e do seu *Coloquio*, no que se xuntan o pobo que regresa do mercado da vila e o que regresa emigrante

da sega en Castela (homes e mulleres) ou do servizo en Madrid (rapaces e raparigas). No texto humorístico de Morales non faltan tampouco os rapaces, fillos do gaiteiro e do capador, e o oficio de augador en “Foncarral”. Velaí outro dos fíos que nos leva a Sarmiento: a sega en Castela do pobo galego e do pobo berciano. Que eu saiba, desde Sarmiento, este tema só foi tocado literariamente por Fernández Morales e posteriormente por Rosalía de Castro, xa cunha dimensión social e política de grande envergadura.

En conclusión: Morales, que podía entenderse coma un escritor que pode exemplificar a concepción historiográfica do Rexurdimento que fai xurdir un proceso no XIX a partir do hiato, do tempo escuro, vemos que nos demostra, coma Pintos na súa xeración e Rosalía despois, que a historia da literatura é en realidade, por moitas rupturas que haxa, un *continuum*. Sen Sarmiento e o seu século non podemos entender o que hoxe chamamos Rexurdimento.

REXURDIMENTO E RESTAURACIÓN: O POPULAR EN MORALES

A concepción historiográfica do Rexurdimento tamén supón a de restauración dun pasado glorioso despois dun período de decadencia: sexa a Idade Media ou sexa na historiografía galega os Séculos Escuros. Morales coñecía o contexto no que estaba escribindo. O propio Cubí i Soler (1861: xxxiii) menciona no prólogo dos *Ensayos* os recentemente celebrados Xogos Florais de Barcelona (1859), restauración como el di dos celebrados na Idade Media en Tolosa de Francia. Efectivamente, a *Renaixença* ten unha vontade restauradora dun pasado medieval idealizado, aínda que na verdade a literatura en catalán non desaparecera. Fala Cubí do importante que sería a celebración Xogos Florais alí onde hai dialectos e subdialectos para recuperalos e propagar a súa existencia. Celebráronse na Coruña o ano da publicación dos *Ensayos* (1861) pero a eles non foi chamado ou non acudiu o noso poeta, talvez porque o chamamento estaba restrinxido ós nados en Galicia. O caso é que a literatura do Rexurdimento galego, a diferencia da *Renaixença*, na que o idioma aínda era o *llemosí* e os poetas son agora *troubadors*, non ten vontade restauradora de nada porque non había nada que rexurdir. Rosalía non mira para a Idade Media cando compón os *Cantares gallegos*. A mediados de XIX aínda non callara un relato histórico propio e o que acabou callando miraba para as orixes, como fixera Sarmiento, cara á prehistoria, cara ó celtismo. Ademais, Murguía, aínda que coñecía ben o paradigma teórico de Michelet e Burkckhart e tiña tamén unha visión organicista da historia, non participou nunca do modelo elaborado a partir da secuencia “Idade de Ouro - Decadencia - Rexurdimento” que dominaba a historiografía europea e tamén a catalá. E a descuberta dos cancioneros non alterou isto, inserida nunha historiografía

virada cara ás orixes, a dignificación e distintas lexitimacións, non cara un pasado que había que resucitar. A dinámica do campo cultural galego era distinta. A publicación dos tres volumes de *El Idioma Gallego. Su antigüedad y vida* de Antonio de la Iglesia en 1886, desde o título e a introdución (“Notabilísima antigüedad del idioma gallego”) ten este mesmo perfil. Non se trata de resucitar o esplendor medieval da nosa poesía, trátase de demostrar que o galego é un idioma coa intención de selar a polémica “idioma-dialecto”, e ademais coa maior antigüidade na península e con vitalidade literaria que chega ó tempo do autor. Por fin se probaba a importancia e antigüidade tanto do idioma galego coma da súa literatura, como adiantara o Padre Sarmiento. Por fin se contestaba definitivamente, como fixera con insistencia o padre bieito, o tópico antigalego do “Galicia nunca fértil en poetas” de Lope de Vega. A cita do Marqués de Santillana, tantas veces invocada desde que fose descuberta e feita pública na póstuma *Memoria para la historia de la poesía y poetas españoles* (1775) de Pedro Xosé García Balboa, estaba por fin documentada: “no há mucho tiempo, cualesquier Decidores, ó Trobadores de estas partes, ahora fuesen Castellanos, Andaluces, ó de la Estremadura, todas sus obras componian en Lengua Gallega, ó Portuguesa”.

Polo tanto nin en 1847 nin en 1861 nin despois había nada que rexurdir. E Morales, escribindo, tampouco estaba rexurdindo nada. A única práctica literaria realmente restauradora do pasado en relación clara co historicismo do XIX é a realizada por Eduardo Pondal pola vía da súa poesía celtista desde *Rumores de los pinos* (1877), de enorme e recoñecido impacto simbólico, e do seu pioneiro intento neotrobadoresco, ao estilo de Joan Zorro, datado todo máis en 1905 (Ferreiro 1998). O que fan os escritores galegos da xeración de Morales e os posteriores é un uso realista e crítico dun idioma (chamado daquela dialecto ou subdialecto) ó que se lle discutía a súa categoría literaria. Un realismo crítico escorado cara a estética popular que nace con Sarmiento no seu *Coloquio* de 1746, que se desenvolve no XVIII con outras achegas coma as do Cura de Fruíme ou os textos recentemente descubertos que contestan a Diego Zernadas (Fernández Salgado 2017) ou que nos describen a travesía da urca ferrolá de San Antón (Mariño/Sánchez/Suárez 2012) e que van minando claramente a idea dos Séculos Escuros, e que proséguen no XIX con toda a literatura dialóxica e política e crítica de signo liberal, coas *Proezas de Galicia* (1810) de Fernández de Neira, cos *Os rogos d'un gallego establecido en Londres* (1813), de Manuel Pardo de Andrade, con *A gaita gallega* (1853) de Xoán Manuel Pintos, e chegan ós *Ensayos poéticos en dialecto berciano* de Morales e ós *Cantares gallegos* de Rosalía.

Non hai ollada cara ó pasado, non hai restauración idealista: hai presente e hai crítica realista. O mellor realismo do Rexurdimento galego é aquel que, aproveitando a descrición de aspectos folclóricos moitas veces asociados á lingua, á

exhibición léxica da lingua, e dignificando ó mesmo tempo, nas súas tradicións e costumes, a cultura popular e propia, utiliza este tipo de temática para asociarlle e mesmo amalgamarlle un pensamento crítico de carácter social ou político. Así fixo Rosalía de Castro en 1863 con *Cantares gallegos* e así fixo tamén en boa medida Fernández Morales, dous anos antes, cos seus *Ensayos*, e así fixera o Padre Sarmiento en 1746, cando so o paraugas da literatura pueril, rústica e costumista, executa unha crítica política e social, ás veces chea de sarcasmo e humor, contra o goberno e a dinastía dos Borbóns e en defensa da dignidade política, cultural e lingüística de Galicia, do que el chama o Reino. Efectivamente, como xa temos dito (Angueira 2003), a poesía costumista de Fernández Morales procura reivindicar e dignificar, describíndoas, un conxunto de tradicións e costumes populares. Outros autores consagrados do XIX, teñen por obxecto poético exactamente os mesmos temas, con títulos similares ou mesmo coincidentes (“O fiadeiro”, “O día de festa”, “De magosto”, “Unha vendima no Ribeiro”, “Unha boda en Einibó”). Mais esta coincidencia, sen deixar de chamar a atención, vese aumentada cando observamos o martelo crítico do noso autor. Declaradamente satírico é o “Cuento satírico”, único poema bilingüe da obra. Pero tamén o é “Proba d’amor”, poema no que se satiriza o renegado, é dicir: o que sendo natural do Bierzo, da súa xeografía humana, cultural e lingüística, renega das súas orixes. Don Liso, o que agora regresa de León ó Bierzo sen recoñecer amigos nin nada, representa unha especie de autoodio chocalleiro con delatoras aspiracións políticas. Pero tamén na maioría dos poemas costumistas non falta o chiscar de ollo crítico, de carácter anticlerical ou anticlasista, o humor e o sarcasmo contra a alienación dogmática.

Pero para nós hai algo no tratamento estético da poesía costumista que afasta o berciano Morales do pontevedrés Pintos, co que tantas veciñanzas ten, algo que nos volve levar de Fernández Morales a Sarmiento. Trátase, séndomos sintéticos, do que detestaba Carballo Calero (1975: 116), do que el consideraba baixo, chocalleiro e mesmo groseiro, “inaturabre” coma “O Entróido”, fronte ó “lirismo de inspiración nobre” de “Á Santísima Virgen d’a Quinta Angustia”, “A Ponferrada” ou “A Dios”. Estes prexuízos literarios do grande mestre ferrolán, privárono de gozar dunha estética contrasublime e crítica, cuxo posterior desenvolvemento a través de Curros en *O Divino Sainete*, tratado por el de similar xeito, acabou desembocando no, agora si considerado, esperpento de Valle Inclán. Trátase da estética estudada polo teórico soviético M. Bajtín, a estética do popular (falando do entroido!) carnavalesco, a estética crítica do recurso ó inferior corporal e material, que tanto lle molestaba a Carballo Calero, utilizados contra o poder, contra o dominio e maila orde. Quen lea o frade bieito nado en Vilafranca comprobará que nela hai peidos –coma en Morales, en Curros e en Valle– e comprobará a forza crítica que no *Coloquio* ten comparar o embalsamamento do primeiro rei da

dinastía borbónica, Filipe V, co lañado e escabechado do peixe e coa salgadura do porco. Do mesmo xeito, Fernández Morales sabe facernos “baixar” ós inferiores e ínferos, entre lama e trollo, do fiandón popular, do comer e do beber e do se arri-mar do pobo vivo. Como nos pon polo chan o reparto de castañas desde as torres nos magostos, apañando castañas e merengues nas lousas do adro, entre rapaces e vellas beatas, ou de xeonllos tratando de enviar algunha mamuca-indulxencia coa boca aberta cara arriba. Envoltos en “rebullois” de faragullas, flemas, vómitos, bufos, berros, rezos de ladaíñas...

Pola súa banda, “O Entróido”, ademais dunha riqueza antropolóxica e lingüística espectacular, volve mergullarnos no ambiente festivo e popular desta festa pagá, o teatro por excelencia do submundo e da estética bajtiniana: a elaboración do “Diaño do entroido” montado nun burro *cu pra os fuciños*, a “Diaña”, o “Señor Don Pedro”, comparsas, bromas, túnicas, chocas, carantoñas, comedelas... “os infernos nestos días / a aquestes pueblos trasplantan”. Mais fronte a este, Fernández Morales, co seu punto de sarcasmo, presenta outro escenario carnavalesco, o do entroido de señores nas vilas do Bierzo. É o entroido de salón e elegante, de antifaz en vez de carantoña, (de “polos” e “poliñas”), de bailes de corte. En definitiva, un entroido sen personalidade, un entroido de falsas aparencias. E acabamos o derradeiro día con comparsas e parrandas, escachándose ovos, zurruchándose auga e lama con xeringas improvisadas, combatendo os da rúa contra as dos balcois, enfariñándose todos... Unha ferverza antibautismal, desacralizadora e porca, “inaturable”, como diría o outro, ollando con antifaz desde o salón.

Nas cartas descubertas agora por Héctor Silveiro, o militar berciano explica a súa vontade ridiculizadora, aínda que para nós cremos que acabou sendo crítica, coma a de Sarmiento, como a de Rosalía. Así e todo nada hai parecido ó realismo do noso autor en canto ás materias descritas, ó seu tratamento, á súa riqueza lingüística e etnográfica. E aquí sempre pomos de exemplo o poema extraordinario de “A caza mayor”.

MORALES NA HISTORIOGRAFÍA LITERARIA DE GALICIA

E que pasou con Morales na historiografía literaria galega? Pois que foi incorporado totalmente a ela. Non debe sorprendernos que o seu nome non apareza na nómina de *Los precursores* (1885) de Murguía. Tampouco aparecen os seus colegas Añón, Pintos, Camino etc. porque Murguía só entroniza ós da súa propia xeración: Rosalía, Pondal, Vicetto, Aguirre etc. Tampouco debe sorprendernos que Fernández Morales non apareza no *Álbum de la caridad* dos Xogos florais da Coruña de 1861. As bases do concurso restrinxían a participación ós naturais de Galicia e Antonio de la Iglesia, que fixo a primeira antoloxía da literatura galega incorporando na edición do ano seguinte (1862) o “Mosaico poético de nuestros vates

gallegos contemporáneos”, debeu de seguir o mesmo criterio na súa elaboración. Pero Manuel Murguía, o pai, o líder, o ideólogo do Rexurdimento, no primeiro volume da súa *Historia de Galicia* (1865) cita o prólogo de Cubí i Soler (324) para marcar a diferenza lingüística galaica de conservación do /f/ inicial como marca de substrato celta e, á hora de demostrar que Galicia é un país de poetas fronte ó tópico da negación e do desprezo (aquele que contestara Sarmiento), cita os seus contemporáneos Alberto Camino, Francisco Añón, Eduardo Pondal, Rosalía de Castro e Fernández Morales, omitindo mesmo incomprendiblemente a Xoán Manuel Pintos (Murguía 1865: 341):

El dialecto del Bierzo ha tenido tambien su poeta, á quien con razón debe dársele un puesto en el parnaso gallego, pues difiere bien poco, por cierto, de nuestra lengua como puede verse examinando con atención, el libro titulado *Ensayos poéticos en el dialecto berciano*, por D. Antonio Fernández Morales.

É claro, pois, que Murguía, o líder do que chamamos Rexurdimento, na fase álxida deste, non só coñecía a obra de Fernández Morales. Ademais de tela por totalmente galega, tiña unha moi alta consideración do poeta berciano. Por iso talvez Antonio de la Iglesia si inclúe a Fernández Morales cando publica en 1886 *El idioma gallego*: no seu primeiro volume antologa a primeira parte do poema “Á Santísima Virgen d’a Quinta Angustia”, o centrado en Cacabelos. E aparece no célebre artigo de Emilia Pardo Bazán “La poesía regional gallega” recollido en *De mi tierra* (1888). No apéndice de libros de poemas publicados sinala, despois do de Pintos, do *Álbum de la Caridad* e do de Rosalía, o de Morales. Como non cita lugar e ano de publicación probablemente errase na súa datación como posterior a *Cantares gallegos*.

En fin, Fernández Morales, aparece entre o que Carré Aldao chama, como despois fixera Carballo Calero, precursores na súa *La literatura gallega en el Siglo XIX* de 1903 e despois antologa “O fiandon d’aldea” nunha sección aparte dentro de *Literatura gallega* de 1911, onde fala das súas relacións literarias cos poetas da súa xeración (cita a Añón) e indica, erroneamente, que fora antologado no *Álbum de la Caridad* (Carré 1903: 41): “Siendo muy parecido a Añón y a otros de nuestros escritores en los poemas descriptivos como *O fiandón d’aldea*, *O entroido* y otras por su fondo real y vulgar a un tiempo, común a todos los que hubo unha época formamos unha mesma nacionalidad” (coa nota: “Sabido es que la comarca del Vierzo formó parte antiguamente de Galicia”). Como aparece con similares xuízos entre os autores do inicio do Rexurdimento en *El idioma gallego* de Couceiro Freijomil (1935: 309).

As palabras certamente pexorativas de Carballo Calero na súa *Historia da Literatura Galega* tiveron eco na *Historia da Literatura* da ASPG, na de Anxo Tarrío e na de Dolores Vilavedra, para os que non existe. Na de Hércules Ediciones a cargo de Ríos Panisse (2000: 257) aparece nunha especie de coda final do capítulo dedicado ós inicios do Rexurdimento como “Un poeta galego á marxe do provincialismo: o berciano Antonio Fernández Morales” e cunha clara valoración positiva. Desde hai uns anos fomos algúns contestando o dito por Carballo e hoxe aqueles xuízos pexorativos xa non teñen eco, como demostra a recente *Historia da literatura galega* de Xosé Ramón Pena (2014: 102-107).

As contribucións feitas por Morales e os seus *Ensayos* á Historia do Bierzo e á Historia da Literatura Galega son para nós totalmente senlleiras e insubstituíbeis. Os valores lingüísticos e léxicos da obra non teñen comparación. As referencias etnográficas que ela contén posúen un valor incalculábel. Pero, e aquí é onde Morales foi máis incomprendido, algunhas das páxinas literarias deste autor, e á hora de citar a min vénme de novo ás mentes o memorábel poema da “A caza mayor”, son xa parte fundamental e permanente non só do denominado Rexurdimento, tamén de toda a Literatura Galega. Elas brillarán mentres o mundo sexa mundo e haxa alguén que saiba ler no idioma da patria humilde, no idioma do Bierzo e de Galicia.

Velaquí un dos grandes efectos da súa figura: Fernández Morales leva moitos anos facéndonos pensar, ós bercianos e ós galegos, que o Bierzo existe. Ós bercianos dicíndolles que teñen un autor na lingua propia de Cacabelos, de Vilafranca ou de Corullón que cantou esta terra dun xeito extraordinario; dicíndolles, pois, que teñen lingua e terra propias. Ós galegos dicíndonos que o noso esforzo por devolverlle a dignidade a Galicia, ó seu pobo e ó seu idioma non debe esquecer a situación dos nosos irmaos bercianos.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Álvarez Rosario (2003): “Na estrema do galego: a lingua do Bierzo Baixo transmitida por Fernández y Morales”, en Fernández Morales 2003: 49-108.
- Angueira, Anxo (2003): “*Ensayos poéticos en dialecto berciano*. Antonio Fernández Morales”, *A Trabe de Ouro* 53, 39-53.
- (2013): *Das copras de Sarmiento ós cantares de Rosalía*. Berlín: Frank@Time.
- (2014): “Literatura, paisaxe e toponimia: outra vez Sarmiento”, *Madrygal* 17, 153-161.

- Balboa de Paz, José Antonio (1996): “Liberales y progresistas en la literatura berciana del siglo XIX”, *Estudios bercianos* 22, 29-50.
- Banti, Alberto Mario (2004): *Il Risorgimento italiano*. Roma-Bari: Laterza.
- Burke, Peter (1987): *The Renaissance*. Londres: Mamillan.
- Carballo Calero, Ricardo (1975): *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.
- Carré Aldao, Uxío (1903): *La literatura gallega en el siglo XIX*. A Coruña: Imprenta Regional de Carré.
- Cotugno, Alessio (2012): “«Rinascimento» e «Risorgimento» (secc. XVIII-XIX)”, *Lingua e Stile* 2, 265-310.
- Couceiro Freijomil, Antonio (1935): *El idioma gallego: historia, gramática, literatura*. Barcelona: Alberto Martín.
- Cubí y Soler, Mariano (1861): “Introducción”, en Fernández Morales 2003: III-XXXV.
- Domingo, Josep Maria (2009a): “L'època del romanticisme”, en Albert Rossich (coord.), *Panorama crític de la literatura catalana. Segle XIX*. Barcelona: Vicens Vives, 29-131.
- (2009b): *Jocs Florals de Barcelona en 1859. Edició facsímil, documents i testimonis, pròleg i documentació*. Lleida: Punctum grup d'estudi de la literatura del vuit-cents / Diputació de Barcelona.
- (2009c): “Renaixença: el mot i la idea”, *Anuari Verdaguer* 17, 215-234.
- (ed.) (2011): *Barcelona i els Jocs Florals, 1859. Modernització i romanticisme*. Barcelona: Museu d'Història de Barcelona.
- (2013) “Sobre la Renaixença”, *L'Avenç* 390, 26-35.
- Febvre, Lucien (1992): *Michelet et la Renaissance*. París: Flammarion.
- Fernández Morales, Antonio (2003 [1861]): *Ensayos poéticos en dialecto berciano / por el comandante de infantería e inspector provincial de estadística, D. Antonio Fernández y Morales, con una introducción sobre lenguas, dialectos, subdialectos y jergas en general*. Ponferrada: Instituto de Estudios Bercianos. Edición facsímil.
- Fernández Salgado, Xosé Antonio (2017): *Cincuenta décimas contra don Diego Zernadas: edición e estudo dun novo texto en galego do século XV*. Santiago de Compostela: Laivento.
- Ferrando, Antoni e Miquel Nicolás (2011): *História de la llengua catalana (Nova edició revisada i ampliada)*. Barcelona: UOC.
- Ferreiro, Manuel (1998). “Eduardo Pondal ‘ao estilo’ de Joan Zorro. (A primeira cantiga neotrobadoresca galega)”, en *Actas do Congreso “O Mar das Cantigas”*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 213-234.
- Hermida Gulías, Carme (2010):

- Iglesia, Antonio de la (1886): *El idioma gallego. Su antigüedad y vida*. 3 vol. A Coruña: Latorre y Martínez.
- López, Teresa (1991). *Névoas de antano. Ecos dos cancioneiros galego-portugueses no século XIX*. Santiago de Compostela: Laivento.
- González Mariñas, Pablo (1997): “A Administración no Padre Sarmiento”, en *O Padre Sarmiento e o seu tempo. Actas do Congreso Internacional do Tricentenario de Fr. Martín Sarmiento (1695-1995)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Universidade, vol. 1, 247-263. Dispoñible en liña: <http://consellodacultura.org/sarmiento/2008/04/24/o-padre-sarmiento-e-o-seu-tempo-actas-do-congreso/>.
- López Peláez, Antolín (1895): *El gran gallego (Fr. Martín Sarmiento)*. A Coruña: Andrés Martínez Editor.
- Marfany, Joan-Lluís (2002): “Renaixença literària i decadència lingüística”, *Quaderns d'Història* 6, 139-152.
- (2003): “En pro d'una revisió radical de la Renaixença”, en *Professor Joaquim Molas: Memòria, escriptura, història*. Barcelona: Universitat.
- (2008): *Llengua, nació i diglòssia*. Barcelona: L'Avenç.
- (2009): “Catalanismo no es provincialismo: nacionalisme espanyol, catalanitat i Renaixença”, *Anuari Verdguer* 17, 373-390.
- (2017): *Nacionalisme espanyol i catalanitat. Cap a una revisió de la Renaixença*. Barcelona: Edicions 62.
- Mariño Paz, Ramón, Margarita Sánchez Yáñez e Damián Suárez Vázquez (2012): *O romance da urca de Santo Antón (1777). Poesía en galego no Ferrol do século XVIII*. A Coruña: Fundación Barrié.
- Molas, Joaquim (1979): “La cultura catalana durant el segle XIX”, en Joan Salvat e Josep Maria Salrach (dirs.), *Història de Catalunya*. Vol. V. Barcelona: Salvat, 177-191.
- (1989) “Pròleg”, en Rubió 1989: 5-20.
- Murguía, Manuel (1865). *Historia de Galicia*. Tomo I. Lugo: Soto Freire.
- (1975 [1885]): *Los precursores*. A Coruña: La Voz de Galicia. Edición facsímile.
- Pardo Bazán, Emilia (1888): *De mi tierra*. Madrid: Tipografía Casa de Misericordia.
- Pena, Xosé Ramón (2014): *Historia da Literatura Galega II. De 1853 a 1916. O Rexurdimento*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Ríos Panisse, María do Carme (2000): “Os inicios do Rexurdimento (1840-1868)”, en Anxo Tarrío Varela (coord.), *Os séculos escuros. O século XIX*. Galicia. Literatura. Vol. XXXI. A Coruña: Hércules, 148-257.

- Rossich, Albert (1994): “Decadència i Renaixença: una visió programàtica de la literatura catalana. La literatura del XVI i del XVII vista des de la Renaixença”, en Manuel Jorba, Joaquim Molas e Antònia Tayadella (eds.), *Actes del Col·loqui Internacional sobre la Renaixença*. Barcelona: Curial, 33-50.
- (1996): “Les arrels literàries de Verdaguer”, *Ausa* 136, 39-60.
- Rubió i Balaguer, Jordi (1989) *Il·lustració i Renaixença*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Sanctis, Francesco de (1871): *Storia della letteratura italiana*. Vol II. Napoli: Antonio Morano Editore.
- Sarmiento, Martín (1988 [1775]): *Memorias para la historia de la poesía y poetas españoles*. Lugo: Alvarellos. Edición facsímile.
- (1995): *Coloquio de vinte e catro galegos rústicos*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. Edición de Ramón Mariño Paz.
- Silveiro Fernández, Héctor M. (2017): “As cartas autógrafas de Antonio Fernández Morales. Un autor berciano no Rexurdimento galego”, *Bierzo* 35, 81-107.
- Sunyer, Magí (2015): “La Renaixença, una paradoxa en tres actes i un pròleg”, *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* XXVI, 95-114.